

sırtmayan bilgiler ihtiva etmesi, öte yandan İslâm'ın din, kültür ve tarihini bir bütün olarak sunan başka bir çalışmanın bulunmaması sebebiyle bir İslâm ansiklopedisi yayımlamayı kararlaştırmıştır. Bunun için 1983 yılında İstanbul'da İslâm Ansiklopedisi Genel Müdürlüğü kurulmuş, beş yıllık bir hazırlık çalışmasından sonra 1988'de ansiklopedinin neşrine başlanmıştır. IX. cildi tamamlanmış olan ansiklopedi yılda iki cilt halinde yayımını sürdürmektedir. Ansiklopedi, 1992'den itibaren bütün birimleri ve personeliyle birlikte İslâm Araştırmaları Merkezi'ne devredilmiş, böylece bu kuruluşun bir yayını haline gelmiştir.

10. **İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).** Vakıf senedinin 3. maddesine göre 1980 yılında doğrudan mütevellî heyetine bağlı olarak İstanbul'da İslâm Araştırmaları Merkezi kurulmuştur. Mütevellî heyetince yürürlüğe konulan tâlimata göre İslâm Araştırmaları Merkezi'nin görevleri şunlardır: a) İlmî araştırmalar yapmak, çalışmalarını özellikle İslâmî ilimler alanında yoğunlaştırarak telif, tercüme eserler yayımlamak, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin yayımını sürdürmek; b) Konferans, seminer vb. ilmî toplantılar düzenlemek, başka kurumlarca düzenlenenlere temsilci göndermek; c) Araştırmacı yetiştirmek ve bu maksatla gerekli programları hazırlayıp uygulamak; d) Vakıf adına lisans üstü öğrenim yapacak kişileri seçmek, yüksek lisans ve doktora konularını tesbit edip çalışmalarını takip etmek; e) Araştırma kütüphanesi ve dokümantasyon merkezi kurmak; f) Yurt içinde ve yurt dışında çeşitli kişi ve kuruluşlardan gelen sorulara cevap hazırlamak, ilmî-dinî konularda kamuoyunu aydınlatacak yazılar yayımlamak. İslâm Araştırmaları Merkezi, büyük bir kısmı çeşitli üniversitelerde görev yapmakta olan seksen iki ilim adamı, kırk dört araştırmacı adayı ve altmış sekiz idarî-tek-nik personelden oluşan 194 kişilik bir ekiple çalışmalarını sürdürmektedir.

11. **Ticarî Amaçlı Faaliyetler.** Vakıf ticarî nitelikteki işlerini yürütmek üzere doğrudan kendine bağlı iki işletme ile dört

Türkiye
Diyanet
Vakfı
İslâm
Ansiklopedisi
hizmet
binası -
Bağlarbaşı /
İstanbul

şirket kurmuştur. 1982 yılında Ankara'da kurulan Türkiye Diyanet Vakfı Yayın, Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, vakıf yayınlarının bastırılıp yurt içinde ve dışında pazarlanmasını sağlar. Bugüne kadar kendi matbaasında bastırdığı 133 kitapla 129 sesli ve 5 görüntülü yayını piyasaya süren işletme, pazarlama işini büyük illerde açtığı on yayınevi vasıtasıyla yapmaktadır. Ramazan aylarında Ankara ve İstanbul'da açılan Dinî Yayınlar Fuarı da bu işletme tarafından organize edilmektedir. Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi 1988'de İstanbul'da kurulmuş olup özellikle *İslâm Ansiklopedisi*'nin basımı işleriyle meşgul olmaktadır. 1983 yılında Ankara'da kurulan GİNTAŞ Gıda, İnşaat, Neşriyat ve Turizm Anonim Şirketi daha çok vakfın inşaat işlerini yürütmekte, bunun yanında seyahat acentası ve soğuk hava tesisleri işletmeciliği de yapmaktadır. Halen Türk cumhuriyetlerinde camî, Kur'an kursu ve kültür merkezi inşaatlarını sürdüren şirket, vakfa ait Habur Hac Konaklama Tesisleri'ni de işletmektedir. Bunlardan başka eski ahşap sanatlarımızı canlandırmak ve künde-kârî kapı, minber, kürsü, rahle gibi doğramacılık eserlerinin yapımını yeni nesillere öğretmek amacıyla Ankara'da bir atölye açmıştır. Şirket Bakü'de *Azerbaycan Ansiklopedisi* ile birlikte GÖYTÜRK adında bir şirket kurmuş ve bu şirket vasıtasıyla bir matbaayı faaliyete geçirmiştir. TEMSAŞ Bakım, Onarım, Pazarlama, Temizlik Sanayi ve Ticaret Anonim Şir-

keti 1989'da İstanbul'da kurulmuştur. Temizlik sektöründe faaliyet gösteren şirket, özellikle İstanbul'daki birçok tarihî caminin modern usullerle temizliğini yapmaktadır. KOMAŞ Kocatepe Modern Mağazacılık İşletmeleri Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi, Kocatepe Camii altındaki süpermarketi işletmek ve mağazacılık konusunda faaliyet göstermek üzere 1990'da Ankara'da kurulmuştur. 1993 yılında İstanbul'da kurulan DİVAN-TAŞ Diyanet Vakfı Neşriyat, Pazarlama ve Ticaret Anonim Şirketi, İslâm Araştırmaları Merkezi tarafından hazırlanan *İslâm Ansiklopedisi* başta olmak üzere vakfın bütün yayınlarını yurt içinde ve dışında pazarlama faaliyetini yürütmektedir.

AHMET UZUNOĞLU

DİYARBAKIR

Güneydoğu Anadolu bölgesinde
şehir ve bu şehrin
merkez olduğu il.

Türkiye
Diyanet
Vakfı
Antalya
Eğitim
Merkezi

Dicle havzasının yukarı kesiminde, nehrin sağ yakasında denizden yüksekliği 650 m. olan yüksek bir platoda, önemli ticaret ve ulaşım yolları kavşağında kurulmuştur. Şehrin eski adı Amida olup bu isim hakkında çeşitli rivayetler varsa da kelimenin nereden geldiği kesin olarak bilinmemektedir. İslâmî dönemde bu isim Âmid şeklini almış ve XVII. yüzyıla kadar hem şehir hem de onun merkez olduğu sancağın adı olarak kullanılmıştır. Osmanlılar döneminde bazan Kara Âmid adıyla da anılan şehrin daha sonraki adı olan Diyarbekir ise müslüman Araplar bölgeyi fethettikten sonra, Rebîa Arapları'nın iki büyük kabile-sinden biri olup Dicle kenarlarında yaşayan Bekir b. Vâil kabilesinin yayıldığı topraklara verilen Diyâr Bekr veya Diyâr-ı Bekr adına dayanır. Bu bölge için ne za-

mandan beri kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte VIII. yüzyıldan itibaren kaynaklarda geçtiği tesbit edilen Diyâr-ı Bekr Osmanlı hâkimiyeti döneminde Diyarbakir şeklini alarak Âmid şehri ve sancağı merkez olmak üzere teşkil edilen beylerbeyiliğin adı olmuş, XVII. yüzyıldan sonra ise şehir merkezi için kullanılmaya başlanmış, 1937'de Diyarbakir şekline çevrilmiştir.

Tarih. Irak ve İran'ı Akdeniz ve Karadeniz'e bağlayan yolların kavşağında kurulan şehrin milâttan önce 2300'den beri bir yerleşim merkezi olduğu, kalesinin bir kısmının milâttan önce IV. yüzyıldan kaldığı sanılmaktadır. Milâttan sonra 349'da Doğu Roma İmparatoru II. Konstantinos Sâsânîler'e karşı şehrin etrafını surla çevirterek burasını bölgenin askerî ve idarî merkezi haline getirdi. Ancak şehir 359 ve 502'de Sâsânî işgaline uğramaktan kurtulamadı.

Diyarbakir, 639'da el-Cezîre bölgesinin fethiyle görevlendirilen İyâz b. Ganm'ın ordusunun sol kanadına kumanda eden Hâlid b. Velîd tarafından zaptedildi; riwayete göre Hâlid b. Velîd'in oğlu Süleyman ve sahâbeden Sa'saa bu sırada şehid oldu. Süleyman'ın türbesinin İçkale'de, Sa'saa'ninkinin de şehrin ortasında Ulucami ile Hasan Paşa Hanı arasında bulunduğu, bu türbenin aynı adı taşıyan cami ile birlikte 1926'da ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Sa'saa'nın, Muâviye zamanında el-Cezîre bölgesinin bir kısmına âmil tayin edilen Kûfe eşrafından Sa'saa b. Sühân olması ihtimali üzerinde de durulmaktadır (İA, III, 606). İslâm fethiyle birlikte Diyarbakir adı verilen bölgenin en önemli şehirleri Âmid, Meyyâfârikîn (Silvan), Mardin, Hısnıkeyfâ (Hasankeyf) ve Erzen idi. Ayrıca burada pek çok kasaba ve kale de bulunuyordu.

Diyarbakir bölgesi Abbâsîler devrinde, Emevî Halifesi Abdülmelik zamanından itibaren bu yöredeki Araplar arasında taraftar bulan Hâricîler'in isyanı ile karışıklıklar içine düştü. Bunun ardından çıkan Ermeni isyanları Emîr Buga tarafından bastırıldı (851). 868'de Diyarbakir bölgesi âmili Ebû Mûsâ İsâ b. Şeyh b. Selîl eş-Şeybânî isyan ederek istiklâlini ilân edip Şeyhoğulları emirliğini kurdu. Otuz sene kadar bölgede hâkim olan bu emirlik, 899'da Halife Mu'tazid-Billâh'ın Âmid'i kuşatıp ele geçirmesiyle son buldu. Bu arada şehrin Harput kapısı (Dağ kapısı) civarındaki surlar da yık-

tırıldı. Surlar ancak X. yüzyıl başlarında Bizans tehdidi karşısında Halife Muktedir-Billâh, veziri İbnü'l-Furât ve Âmid şehri âmili Yahyâ b. İshak el-Cercerâî tarafından tamir ettirilmiş (297/909), mühendis olarak da Âmidli Ahmed b. Cemîl görev yapmıştır. Bu kuvvetli tahkimat sebebiyle çevredeki kaleler teker teker Bizanslılar'ın eline düştüğü halde Âmid müslümanların elinde kaldı. 930'da Diyarbakir ve Diyârrebîa valiliğine getirilen Hamdânîler'den Nâsirüddeve Hasan'ın 935'te el-Cezîre valiliğine tayini üzerine yerine geçen kardeşi Seyfûddeve el-Hamdânî Ali zamanında Bizanslılar'a karşı başarılı mücadele ve müdafaada bulunuldu. 966 Eylülünde de bizzat İmparator Nikaphoros Phokas idaresindeki kalabalık Bizans ordusunun şehri muhasarası sonuçsuz kaldı. 967'de Seyfûddeve'nin ölümü üzerine kısa bir süre oğlu ve bir âzatlısı tarafından idare edilen bölge, az sonra Musul Hükümdarı Ebû Tağlib el-Gazanfer'e bırakıldı. Şehir 973 ve 974'te Bizanslılar tarafından kuşatıldıysa da alınamadı. Bunun ardından 978'de Irak'ta Büveyhî Hükümdarı Adudüddeve'nin hâcibi Ebû'l-Vefâ tarafından ele geçirildi; 983'te Halep Hükümdarı Sa'düddeve'nin hâkimiyeti altına girdi. 984'ten itibaren Diyarbakir bölgesi Humeydiyye kabilesinin bir kolu olan Hârbuhtî oymağının işgaline uğradı. Bu oymağın reisi olan Bâz'ın yeğeni Ebû Ali Hasan b. Mervân (ö. 387/997) burada Mervânoğulları emirliğini kurdu. Bu hânedandan Nasrûddeve'nin uzun süren saltanatı esnasında (1021-1061) şehrin surları tamir edildi, Dicle Köprüsü yaptırıldı; âlimler, şairler, İbn Butlân gibi hekimler de burada toplandı. Böylece şehir İslâm âleminin en büyük merkezlerinden biri haline geldi. Bu devirde yavaş yavaş Hâricîlik yerine Sünîlik yayılmaya, Hanbelî, Mâlikî ve Şâfiî, nihayet Hanefî mezheplerinde büyük fakihler şehirde görev yapmaya başlamışlardır. Nitekim şehirde bulunan Mesûdiye Medresesi içindeki 1194 tarihli kitâbeye göre burada dört mezhebin fakihleri bir arada öğretim faaliyetinde bulunmaktaydılar.

Nasrûddeve zamanında 1046 sonlarında Âmid'e gelen Nâsir-ı Hüsrev şehrin yekpâre bir kaya üzerinde kurulduğunu, çevresinde kara taştan sur bulunduğunu, kale kapılarının doğudakine Dicle, batıdakine Rum, kuzeyindekine Ermen, güneyindekine de Tel Kapısı adı verildiğini, şehrin ortasında ne-

reden geldiği bilinmeyen bir su olduğunu belirterek Ulucami, surlar, bunların yükseklik ve genişliği hakkında bilgi verir. Aynı tarihlerde Nasrûddeve, Doğu Anadolu'ya akınlar yapan Tuğrul Bey'in tâbiyetini kabul etti ve bölgeye Türkmen reislerinden bazıları yerleştirildi, Âmid Kalesi'ne de Türk muhafızlar konuldu. Nasrûddeve'nin 1061'de ölümü üzerine iki oğlundan büyüğü Saîd Âmid'e, küçüğü Nizâmüddeve Nasr Meyyâfârikîn'e hâkim olmuş, fakat 1070'te sultan Alparslan Âmid'e geldiğinde ikisi birlikte onu karşılayarak itaat arz etmişlerdi. 1084'te Melikşah, Fahrûddeve Muhammed b. Cehîr'i Diyarbakir'in zaptı ile görevlendirdi; bir süre kuşatmadan sonra kendisi Meyyâfârikîn üzerine yürüyen Fahrûddeve'nin oğlu Zaîmürrüşâ Ebû'l-Kâsım kaleyi ve şehri Mayıs 1085'te aldı. Fahrûddeve Melikşah tarafından Diyarbakir valiliğine getirildi. Bölgedeki kale ve şehirler Türkmen emîrlere, boy ve oymaklarına iktâ edildi. Selçuklular'ın ilk devirlerinde Âmid'de idarecilik yapan kişilerin isimlerine kale kitâbelerinde ve Ulucami'de rastlanmaktadır.

Melikşah'ın ölümünden sonra Mervânîler'den Nâsirüddeve Mansûr 1093 Nisan ayında şehri ele geçirmeye teşebbüs ettiyse de başarılı olamayarak Diyârrebîa'ya kaçtı ve orada vefat etti; naası Âmid'e getirilip hanımının yaptırdığı türbeye gömüldü. 1095'te Âmid Türk emîrlere sonradan Sadr'a verildi. Onun kısa bir süre sonra ölümü üzerine kardeşi İnal bu şehre emîr tayin edildi ve 1183'e kadar buraya hâkim olacak İnalıoğulları hânedanını kurdu. Bu sülâle zamanında 1119'da Ulucami yanmış, sonra tamir edilmiş, 1122'de de Ergani'de bakır madeni keşfedilerek işletilmesine başlanmıştı. 1142'den sonra ise Âmid Emîri İl Aldî'nin veziri Nisanoğlu Müeyyedüddin idareyi ele geçirdi, ardından da kendi neslinden gelenler İnalıoğulları Beyliği sona erinceye kadar Âmid'i yönettiler. 1151'de bu beylik, Mardin ve Meyyâfârikîn Artuklular'ın hâkimiyetini kabul etti. Daha sonra Selâhaddin-i Eyyübî, Hısnıkeyfâ Artuklu Emîri Nûreddin Muhammed'in tahrikleri sonucu 579 (1183) yılı başında Âmid önlerine gelerek şehri kısa bir kuşatmadan sonra ele geçirdi. Bu seferde bulunan İmâdüddin el-Kâtib el-İsfahânî'nin bildirdiğine göre o tarihte şehirde halı, kilim ve çadır imal ediliyor, ayrıca çok zengin bir de kütüphane bulunuyordu. Bu kütüphane daha sonra Mısır'a götürülmüş, şehrin idaresi de Nûreddin Mu-

hammed'e verilmiştir (Şeşen, III, 302). Bu kuşatma esnasında Mardin, Ahlat, Erzen ve Bitlis hâkimleri de elçiler göndererek Selâhaddin'e bağlılıklarını bildirdiler. Ağustos 1185'te Meyyâfârikin'in Selâhaddin tarafından alınması, Hısnıkeyfâ'nın da onun tâbiyetini kabul etmesiyle bütün Diyarbekir çevresi Eyyübîler'in hâkimiyetine girmiş oldu. Aynı tarihte Nüreddin Muhammed'in vefatı üzerine yerine oğlu II. Sökmen geçti. Bu hükümdar zamanında Âmid'de Mesûdiye Medresesi yaptırılmış ve babası gibi o da şehrin surlarını tamir ettirmişti.

Âmid 5-18 Ekim 1232 tarihleri arasında tekrar Eyyübî Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil I. Nâsirüddin tarafından kuşatılarak alındı. 638 (1240-41) yılında da Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Keyhusrev Âmid'i zaptetti. Burası 1257'de kısa bir süre için Meyyâfârikin Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil II. Nâsirüddin'in eline geçtiyse de 1259'da Hülâgû tarafından alındı ve Moğollar'a tâbi olan Anadolu Selçuklu Devleti'ne geri verildi. Bununla birlikte Moğollar bütün Diyarbekir havâlisine hâkim oldular. 1303'te Gazan Han Diyarbekir bölgesini Mardin Artuklu Sultanı el-Melikü'l-Mansûr II. Necmeddin Gazi'ye verdi, 1317'de ise şehirde büyük bir isyan çıktı. Bunun sebebi, güneybatıdan sürekli yapılan Moğol akınları yüzünden çevrenin yağmalanması, şehirde fiyatların iki katına yükselmesi, köylünün tarlalarını terk ederek başka yerlere göç etmesi, hristiyan halktan alınan vergilerin arttırılmasıdır. Ayaklanma Artuklu Hükümdarı Şemseddin Sâlih tarafından bastırıldı, ancak bu arada şehir büyük bir tahribata uğradı. Ertesi sene görülen kıtlık Âmid ve çevresinde

büyük zararlara yol açtı. 739 (1338-39) yılında Musul, Sincar, Erbil ve Mardin'in de dahil olduğu Diyarbekir bölgesinin yıllık gelir ve gideri, bir İlhanlı belgesinde 134.800 ve 144.800 dinar olarak gösterilmiştir. İlhanlı Devleti'nin dağılmasından sonra Celâyirîliler ve Çobanlılar arasında mücadelelere sahne olan Diyarbekir yöresine 1343-1353 yılları arasında Sutayoğulları'ndan İbrâhim Şah hâkim olduysa da onun ölümü üzerine bölge Celâyirîliler'in idaresine girdi.

25 veya 26 Nisan 1394'te Timur tarafından zaptedilerek yağma edilen şehir 1401'de Karayülük Osman Bey'e verildi ve böylece bölgede Akkoyunlu hâkimiyeti başlamış oldu. 1409, 1411 ve 1418'de Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yûsuf Bey burayı kuşatıp almaya teşebbüs ettiyse de başarılı olamadı. 1423'te oğlu İskender, 1433'te Mısır Memlûk Sultanı Barsbay aynı âkıbete uğradı. Karayülük Osman Bey'in 1435'te ölümünden sonra Âmid Akkoyunlu şehzadeleri Ali Bey, Hamza Bey ve Ali Bey'in oğlu Cihangir Bey'in eline geçmiş, aralarındaki mücadelelere sahne olmuştu; Karakoyunlular da Cihangir Bey zamanında Âmid'i birkaç defa muhasara etmişler, fakat alamamışlardı. Uzun Hasan Bey zamanında Karakoyunlu ülkeleri tamamen Akkoyunlular tarafından işgal edildikten sonra devletin merkezi Âmid'den Tebriz'e nakledildi. Bununla beraber Âmid bu devletin Diyarbekir vilâyetinin merkezi olma özelliğini korudu. Yakub Bey ve Kâsım b. Cihangir Âmid'de valilik yaptılar. 1504'te çok kısa bir süre Âmid'i ele geçiren aynı aileden Elvend'in ölümü üzerine Zeynel Bey b. Ahmed Bey b. Uğurlu Mehmed bu çevrede

hükümler olmuş, fakat bu da çok kısa sürmüş, Elvend Bey'in divan reisi Emîr Bey Âmid'i idaresi altına almıştır. 1507'de Şah İsmâil'in Dulkadiroğlu Alâüddevle Bey üzerine yaptığı sefer sırasında Emîr Bey Şah İsmâil'e itaatini sunarak idaresi altındaki yerleri ona teslim etti. Safevî hükümdarı da Diyarbekir valiliğini Ustaclu Muhammed Han'a verdi. Ancak onun Âmid şehrine girmesi iki sene sonra gerçekleşebildi; çünkü şehrin idaresi daha önce ağabeyi Emîr Bey tarafından kendisine bırakılmış olan Kayıtmaz burayı terketmedi. 1510'da Alâüddevle Bey'in Âmid'i ele geçirme teşebbüsleri ise Ustaclu Muhammed Han'a yenilmesiyle sonuçsuz kaldı. 23 Ağustos 1514 Çaldıran Savaşı'nda Safevîler'in yenilmesi, muharebe sırasında yöre valisi Ustaclu Muhammed Han'ın ölmesi, meşhur tarihçi İdris-i Bitlisî'nin Doğu Anadolu'daki faaliyetleri sonucu yöredeki Sünnî beylik ve aşiretlerin birer birer Osmanlı tâbiyetini kabul etmeleri üzerine Âmid ahalisi de ayaklanarak şehirdeki Safevî kuvvetlerinin bir kısmını öldürdü, bir kısmını da şehirden çıkardı. Halk Osmanlı Hükümdarı Yavuz Sultan Selim'e biatını bildirdi. Bu olay üzerine Âmid bir yıl kadar Safevî kumandanlarından Kara Han tarafından kuşatıldı. Şehre Osmanlılar, dergâh-ı âlî müteferrikalarından aslen Âmidli olan Yiğit Ahmed kumandasında takviye gönderdiler. Fakat şehir ancak Bıyıklı Mehmed Paşa ve Rum Beylerbeyi Şâdî Paşa idaresindeki esas Osmanlı birliklerinin yetişmesi üzerine kurtarılabildi. Kara Han'ın kuşatmayı kaldırarak Mardin istikametine çekilmesiyle 10 Eylül 1515'te şehir Osmanlı idaresine girmiş oldu.

Osmanlı idaresine girdikten hemen sonra yapılan tahrirî göre 1518'de şehir dört kapı ve bunlara göre adlandırılmış dört mahalleye (Bâb-ı Mardin, Bâb-ı Rûm, Bâb-ı Cebel ve Bâbü'l-Mâ) sahipti. Bu mahallelerde 1220 müslüman, 1093 gayri müslim aile ile (hâne) 237 vergi mükellefi mücerred (bekâr) oturmaktaydı. Mahallelerden en kalabalığı Bâbü'l-Mâ adını taşıyanıydı ve burada gayri müslimler çoğunlukta idi. Aralarında yirmi sekiz hâne, üç mücerred nüfusa sahip küçük bir yahudi grubu da yer alıyordu. Şehrin nüfusunun % 54'ünü müslümanlar teşkil etmekteydi. Aynı tarihte şehirde bir darphâne, bir kırıshâne, birer de boyahâne, macunhâne, tabakhâne, bozahâne ve başhâne bulunuyordu. Şehirdeki boyahânenin yıllık gelirinin 150.000

Diyarbakir'in
havadan
görünüşü
(Sözen, rs. 1*)

akçe olması, şehirde dokumacılığın ne kadar ileri gitmiş olduğunu gösterir (BA, TD, nr. 64, s. 216 vd.). Bu gelir 1568'de 213.617 akçeye yükselmiştir. Ayrıca Diyarbakır beylerbeyliğine bağlı pek çok yerde de boyahâneler vardı. Diyarbakır'ın bilhassa kırmızı kök boya ile boyanmış iplikleri meşhurdur.

1540 tarihli *Tahrir Defteri*'ne göre Âmid'in nüfusunda büyük bir artış olmuş, müslüman nüfusun % 13 oranında artmasına karşılık gayri müslim nüfustaki artış nisbeti % 95'e ulaşmıştı. Bunun sebebinin Hazro, Sasun, Atak, Genç, Muş, Eğil, Hısnıkeyfâ gibi yerlerden şehre göçler ve yerleşmeler olmasıdır. Buralardan gelen gayri müslimler cemaatler halinde birer kiliseye bağlı olarak kaydedilmiştir (BA, TD, nr. 200, s. 34-55). Bunlar yirmi altı cemaat teşkil etmişler, yahudiler de Nastûrî kilisesine mensup olarak gösterilmişlerdir. Bu tarihte şehirde kırk iki müslüman mahallesi vardı. Bunlar adlarını Câmi-i Kebîr ile birer Akkoyunlu eseri olan Şeyh Matar Camii'nden, Hacı Abdurrahman, Hoca Ahmed, İbrâhim Bey gibi mescidlerden almışlardır. Diğer bir mahallenin ismi Balıklı Tekke'dir. Bu tekkenin Uzun Hasan Bey'e ait bir zâviye olduğu bir belgede belirtilmektedir (BA, MAD, nr. 19.661, s. 3). Burada artık sur kapılarına göre adlandırılmış mahalle isimlerine rastlanmamaktadır. En kalabalık mahalleler Câmi-i Kebîr ve Hoca Ahmed mahalleleridir. 1540'ta kapanan darphâne 1575'te tekrar açılmıştır. 15 Eylül 1548'de Kara Âmid'e gelen Fransız seyyahı Chesneau'nun şehrin nüfusunun ekseriyetinin Ermeni ve Ya'kübî olduğunu söylemesi, hristiyan nüfusun çevreden vuku bulan göçlerinden kaynaklanmış olmalıdır.

Şehirde Osmanlı ümerâsı tarafından yaptırılan cami, han ve benzeri eserlere fetihle birlikte rastlanmaktadır. Bunlardan birisi Fâtih Paşa Camii adını taşımakta olup Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Şehrin 1514-1515'te Kara Han tarafından kuşatılması sırasında yardıma gelen Yiğit Ahmed Bey de bir mescid yaptırmış, bunun etrafında bir mahalle oluşmuştur. XVI ve XVII. yüzyıllarda Âmid'de Diyarbakır beylerbeyleri Hüsrev Paşa 1521-1528, Hadım Ali Paşa 1534-1537, İskender Paşa 1551, Behram Paşa 1564-1572, Melek Ahmed Paşa 1587-1591 ve Defterdar Ahmed Paşa da 1594 yıllarında birer cami inşa ettirmişlerdir. Deliller Hanı (1527, Hüsrev Paşa), Hasan

Paşa Hanı (1574-1575), Çifte Han da aynı yüzyıldan kalan önemli yapılarıdır. Şehrin iç kalesinde biri Artukoğulları'ndan kalan, diğeri Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından yaptırılan ve XVII. yüzyılda Evliya Çelebi'nin övgü ile söz edip 150 odalı, birkaç divanhâneli olarak tanımladığı iki saray vardır. Artuklu Sarayı'nın, 1766'da bu şehri ziyaret eden Carsten Niebuhr'un tepe üzerinde, sadece temel duvarları kalan eski sahiplerin sarayı olarak tanımladığı yapı olduğu anlaşılmaktadır. Bu tepe halen Virantepe adını taşımaktadır. XVIII. yüzyıl sonlarında Diyarbakır'de içerisinde cami, pek çok konakların, hizmetli odalarının bulunduğu büyük bir saraydan bahsedilmektedir. Ancak bu sarayla Bıyıklı Mehmed Paşa Sarayı arasındaki ilişki bilinmediği gibi bu sonuncusunun da izi kalmamıştır. Sadece yeri İçkale'nin kuzeydoğu köşesi olarak belirlenebilmektedir. Matrakçı Nasuh'un İrakeyn Seferi dönüşünde (1535) Kara Âmid'i tasvir eden minyatüründe İçkale'de görünen büyük yapılar bu saraya ait olmalıdır. Şehirde, önünde avlusu ile görünen Ulucami dışında beş cami farkedilmekte, birçok başka büyük bina da görülmektedir. Aynı yıl 10 Ekim'de Kanûnî Sultan Süleyman bu şehre gelmiş ve bir süre kalmıştır (Celâlzâde, vr. 276^a). İçkale'de birisi Dicle'ye açılan Oğ-

run kapı, diğeri değirmenlere giden Küpeli kapı, son ikisi de şehre açılan Fâtih ve Saray kapıları bulunmaktaydı. XIX. yüzyıl başlarında Oğrun kapının adı Aşağıkale kapısı veya İçkale kapısına, Küpeli kapı'nınki de Yeniçarşı kapısına dönüşmüş, saray kapısı da Fettah kapısı adını almıştı.

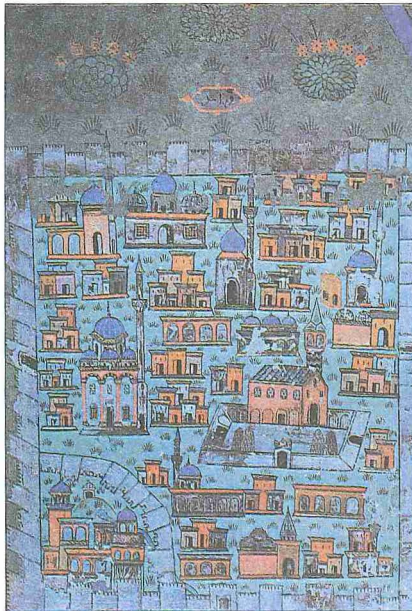
Şehrin XVI. yüzyılda doğuda Van-İran, güneydoğuda Mardin-Musul-Bağdat, güneybatıda Siverek-Urfa-Halep, kuzeybatıda Malatya-Sivas karayollarının merkezi durumundaki konumu, buraya ticarî bir önem ve iktisadî bir güç kazandırmıştır. Buradan geçen transit mallar arasında siyah ve beyaz esirler, İran (Yezd), Avrupa (Frengi), Rum (Anadolu) kumaşları, ipekliler, demir ve benzeri madenî eşyalar, baharat, sabun, çeşitli yiyecek maddeleri önemli bir yer tutuyordu. Bunların her birinden alınacak vergiler kânunnâmelerde belirtilmiştir. Transit mallardan bazan Van'da bâc (gümrük) alınması Âmid hazinesinin zararına olduğundan şikâyetlere yol açmış, önlenmesi istenmiştir (BA, MAD, nr. 2775, s. 1430).

Aynı yüzyılda Âmid şehrinde bir de güherçile imalâthanesi bulunmakta, buradan Halep ve Trablusşam'a işlenmiş güherçile gönderilmekteydi (BA, MD, nr. 5, s. 380; BA, MAD, nr. 2775, s. 196). 1566'da Erciş Kalesi'nin yeniden yapılısında kullanılmak üzere gereken toprak (50 adet darpen) Diyarbakır'de döktürülmüş, bu iş için Hısnıkeyfâ'dan toprak, Kiği'dan demir getirtilmiş, şehrin kalesinin mahzenlerindeki kalay da kullanılmıştır (BA, MD, nr. 5, s. 317; BA, MAD, nr. 2775, s. 709).

Diyarbakır'de bağcılığın da geliştiği, 1540'ta şehirdeki meyhanenin yıllık gelirinin 270.000 akçeye ulaşmasından anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde meyhâne şarap imal edilen yerdire ve gayri müslim unsurlar tarafından işletilmektedir (BA, TD, nr. 200, s. 58). Ayrıca hayvancılık merkezi durumunda olan şehirdeki koyun pazarı mukâtaası 1566'da İbrâhim adlı bir Ermeni tarafından idare edilmekte ve buradan İstanbul'a Türkmen koyunları gönderilmekteydi. XVI. yüzyılın ikinci yarısında vilâyet hazinesinin çok zengin olduğu, 1560'ta Rumeli Beylerbeyi Mustafa Paşa'ya ödünç olarak 100.000 altın, 1565 yazında da Basra'ya "kul mevâcibi" için 30.000 sikke filori gönderilmesinin emredilmiş olmasından anlaşılmaktadır (BA, MAD, nr. 2775, s. 25 ve 1430; MD, nr. 3, s. 263).

1613'te buraya gelen Polonyalı Simeon indiği Hasan Paşa Hanı'nı üç katlı,

Diyarbakır'ın XVI. yüzyıldaki durumunu tasvir eden bir minyatür (Matrakçı Nasuh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn*, İÜ Ktp., TY, nr. 5964, vr. 102^a)

kâgir, 500 beygiri barındırabilecek iki ahırlı, şadırvanlı, pek çok odalı bir yapı olarak tarif eder. Bunun yanında Kuyumcular Hanı olduğunu, şehirde iki Ermeni kilisesi bulunduğunu, aşçı, kebabçı, ekmeççi, bakkal, kasap gibi esnafın çoğunu, hancıların, darphâne ve gümrük hizmetlerinde çalışanların önemli bir kısmını Ermeniler'in oluşturduğunu, Şemsiler'in de Mardin kapısındaki ibadethânelerinde cumartesi günleri toplanarak eğlendiklerini yazar. Ayrıca bunların bir kısmının idarecilerin zoru ile kiliselere bağlandığını, bir kısmının da başka yerlere göç ettiğini belirtir. Nitekim Şemsiler'in Süryânî kilisesine bağlandıklarını XVIII. yüzyıl sonlarında İnciciyan da doğrular. Simeon Diyarbakir'in meyvelerini, özellikle kavunununu metheder, bunların İstanbul'a saraya gönderildiğini söyler (*Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, s. 98-101).

Evliya Çelebi, 1655-1656'da Âmid'in kırk yedisi müslüman, yedisi Ermeni elli dört mahallesi olduğunu belirtir; şehrin bir kısım camilerinden, mescidlerinden, medrese ve hanlarından bahseder. XVII. yüzyılın ilk yarısında yaptırılan Nasuh Paşa Camii ve ona bitişik medreseden (Servisehî Hatun), Kara Mustafa Paşa Camii'nden söz etmez. Onun bahsettiği Hüseyin Medresesi, Beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın cami ile birlikte yaptırdığı, XVI. yüzyılda ünlü âlim ve tarihçi Muslihüddin-i Lârî'nin de müderrislik yaptığı medresedir. Evliya Çelebi, Hasan Paşa Hanı'ndan başka Mardin kapısı dibindeki Bezirgân Hanı'ndan, içerisinde pek çok esnafı barındıran 1008 dükkanlı bir bestdenden de bahseder. Bu yapı, harap olduğu için 1900 tarihlerinde Diyarbakir Valisi Hâlid Bey tarafından tamir ettirilen, 800 dükkanlı ve "çarşû-yı kebîr" diye tavsif edilen bina olmalıdır. Bezirgân Hanı da Hüseyin Paşa'nın 1527-1528'de yaptırdığı binadır.

Şehirde Gülşenî ve Nakşibendî tarikatlari yaygındır. Gülşenî tarikatının kurucusu İbrâhim'in babası Âmidli olup kendisi de bu şehir yakınlarında doğmuş, 1533'te vefat etmiştir. XVII. yüzyıl ortalarında Âmid'de 146 saray ve pek çok hamam bulunduğu da verilen bilgiler arasındadır. Diyarbakir'in tarım mahsulleri yanında kuyumculuğu, kılıç, bıçak, hançer işçiliği, kırmızı bezi, "gülşeftâlû" sahtiyani da meşhurdur. Aynı tarihlerde Diyarbakir'e gelen Tavernier kırmızı marokenlerinden övgüyle söz eder.

1766'da Âmid'i ziyaret eden Carsten Niebuhr şehrin bir planını yapmıştır. Bu

tarihte İçkale'deki Öğrün kapısı kapatılmış ve şehirde on altı minare sayılabilmektedir. Bunların çoğu yuvarlak, birkaçı dört köşelidir. Bundan da Osmanlı yapılarının çoğaldığı anlaşılabılır. Niebuhr, dokuz yıl kadar önce yani 1757'de şehirde büyük bir kıtlık olması yüzünden halkın ekserisinin başka yerlere göçtüğünden, şehirdeki evlerden 16.000'inin meskûn olduğundan, çoğunun da boş bulunduğundan bahseder. Caddeler taş kaplama ve temizdir. Şehirde Ermeniler, Ya'kûbîler, yahudiler (çok az) olmakla beraber bunlar nüfusun ancak dörtte birini teşkil ederler. Şehrin surlarının batısında mezarlıklar ve yazın içlerinde kar saklanan yığınlar vardır.

1816'da Diyarbakir'e gelen Buckingham şehrin nüfusunu 50.000 kişi olarak tahmin eder; bunun büyük bir çoğunluğunu asker, devlet memuru, tüccar ve sanatkâr olmak üzere Türkler'in oluşturduğunu, Ermeniler'in ikinci sırada bulunduğunu, Ermeniler'in yarısının (500 aile) Katolikliği kabul ettiğini yazar. Niebuhr zamanında da şehirde bir Katolik dinî cemaatin olduğu bilinmektedir. Niebuhr onların yanında kalmıştır. Buckingham Süryânîler'in 400 aile kadar olduğunu, yahudilerin Bağdat, Halep ve İstanbul'a göç ettiklerini ve onlardan ancak birkaç düzine ev kaldığını, az sayıda da Rum bulunduğunu belirttikten sonra şehirde yirmi beş cami, iki Ermeni, içerisinde iki İtalyan rahibin bulunduğu bir Katolik, birer Süryânî ve Rum kilisesiyle bir küçük sinagogun mevcut olduğundan da bahseder. Şehirde ayrıca yirmi hamam, on beş kervansaray veya han bulunduğunu bildirerek bunlardan bazılarının isimlerini verir. Diyarbakir'in özellikle ipekliilerinden, pamuklu dokumalarından, deriden yapılmış eşyalarından söz eder ve dokuma tezgâhlarının Hasan Paşa Hanı'nda toplandığını belirtir (Buckingham, s. 213-215).

Şehir XVIII. yüzyılda salgın hastalıklar dolayısıyla oldukça sıkıntılı günler yaşadı. 1712'de, 1762'de ve yüzyılın sonunda üç büyük veba salgını oldu, pek çok kişi hayatını kaybetti; aynı salgın 1816 ve 1827'de tekrarlandı. 1843'teki kolera salgını ise uzun bir süre devam etmiş, bu sebeple vergilerin azaltılması istenmişti. Son büyük kolera salgını Ağustos 1879'da meydana gelmiştir. Bölgenin mâruz kaldığı tabii âfetler arasında kıtlık da vardır. 1805, 1810, 1817 ve 1845 yıllarında peşpeşe kısa aralıklarla kuraklık olması ve iyi ürün alınmaması köy-

lerin boşalmasına sebep oldu. Şehirdeki esnaf da bu âfetlerden etkilendi, çevre şehirlere mal gönderilemez oldu (Yılmaz-çelik, s. 211-215). 1825-1843 arasında yollarda asayişsizlik hüküm sürmekte, kervanlar sık sık soyulmaktaydı. Şehirde ise zaman zaman aynı yüzyılda askeri gruplar ayaklanmışlar, bazı işyerlerinin tahribine sebep olmuşlardır.

Diyarbakir'de XVII-XIX. yüzyıllarda valilik yapan bazı paşalar çeşitli hayır eserleri bırakmışlardır. Nasuh Paşa (1606-1611), Silâhdar Murtaza Paşa (1631-1633), Kara Mustafa Paşa (1644 ve 1650), İsmâil Hakkı Paşa (1868-1875) birer cami, Köprülü Abdullah Paşa (1717-1720) bir dârülrurrâ, Sarı Abdurrahman Paşa (1763-1766) bir kütüphane yaptırmıştır. Süleyman Paşa da (1815-1816) şehir surlarını tamir ettirmiştir. Bu tamirde, o tarihlerde çevredeki asayişsizliklerden dolayı şehri koruma altına alma düşüncesinin rolü olmalıdır.

1900 yıllarında vali bulunan Hâlid Bey ise büyük çarşı dışında pek çok cami, mescid ve medreseyi yeniden yaptırmış, bazılarını da tamir ettirmiştir. Aynı tarihte Diyarbakir vilâyetinin ihracatının 242.800, ithalâtının 274.100 Osmanlı lirası olduğu, ihraç malları arasında koyun, keçi gibi kasaplık hayvanların, buğday, pirinç, yağ gibi yiyecek maddelerinin; ithal malları arasında da ipek, kalya, çivit, petrol, kahve, şeker, boya ve sabunun bulunduğu görülmektedir. Şehirden ipekli ve keten dokumaların ihracının çok azaldığı da tesbit edilebilmektedir. Bu durum ve boya ithali şehirdeki dokuma sanayiinin gerilediğini gösterir. Yabancı memleketlere Diyarbakir'den mazi, deri, yapağı, ipek kozası, kürk ihraç edilmektedir.

Diyarbakir Eyaleti ve İdarî Yapı. Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Âmid merkez olmak üzere Diyarbakir beylerbeyliği kurularak 4 Kasım 1515'te Biyıklı Mehmed Paşa'ya verildi. Mayıs 1517'de Mardin Kalesi'nin de Osmanlılar'ın eline geçmesiyle Diyarbakir bölgesindeki Hisnikeyfâ, Ergani, Ruha (Urfa), Siirt gibi bütün kaleler ve önemli merkezler aynı idare altında toplanmış bulunuyordu. 1518 yılında yapılan tahrir göre Diyarbakir beylerbeyliğine bağlı on iki sancak vardı: Âmid, Mardin, Sincar, Berriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapgir, Kiğı ve Çemişkezek (BA, TD, nr. 64). Kısa bir süre sonra Âmid ve Mardin birleştirilmiş, Berriyecik bir kaza olarak Mardin sancağına bağlanmış, Musul, Dey-

rirahbe, Âne ve Hîf sancakları da Diyarbakir beylerbeyliğine dahil edilmiş, böylece on dört sancaklı bir beylerbeylik haline gelmiştir. Bu beylerbeylikte 1522 yıllarında 16 kale, 29 şehir (nefs), 2876 karye, 1039 mezraa, 17 ada ve 465 dolap (bedesten içindeki küçük dükkân) vardı. Bu son iki yerleşim mahalleri Deyri-rahbe, Âne ve Hîf sancaklarında bulunuyordu. Bunlar Fırat üzerinde veya kenarındaki küçük yerleşim birimleriydi. Aynı tarihte beylerbeyliğe bağlı sancaklardaki devlet görevlileri, müstahfiz, dizdar gibi askerlik hizmetindekiler, vakıf mensupları da dahil olmak üzere 101.691 hâne dolayında idi (BA, TD, nr. 998, s. 279). Bu sancaklar dışında bazı resmî belgelerde birer sancak olarak gösterilen, fakat yurtluk-ocaklık sistemiyle idare edilen Atak, Palu, Eğil, Çapakçur, Sasun, Tercil, Kulp, Bitlis, Cizre, Genç, Cüngüş, Hisnikeyfâ gibi birimler de beylerbeyliğe bağlıydı. Bağdat'ın fethinden sonra Âne ve Hîf ile Musul sancaklarının Bağdat beylerbeyliğine, Urfa'nın da bazan Diyarbakir'e, bazan da Rakka eyaletine bağlandığı ve onun merkez sancağını oluşturduğu görülmektedir. XVI. yüzyıl ortalarından sonra Bitlis de Van beylerbeyliğine bağlanmıştır.

XVII. yüzyılın ortalarında ise Cizre (Cezîre-i İbn Ömer), Eğil, Genç, Palu ve Hazo birer hükümet olarak Diyarbakir beylerbeyliğine bağlı gösterilmiştir. Hazo Harput değil Sasun'un bir başka adıdır (Birken, s. 189; Bruinessen-Boeschoten, s. 123-125).

1670-1671'de Diyarbakir valiliği yapan Silâhdar Ömer Paşa'nın adamlarının eyaletteki sancaklardan, bu arada Eğil, Palu gibi hükümet türü idareye sahip bulunan birimlerden cerîme ve öşür toplamaları, bir kısmından da 'tahvil parası' almaları, bu tür idarî yapıya sahip olan mahallerin merkezî otorite ile bağlarını göstermesi bakımından çok ilgi çekicidir (Kunt, s. 20-21).

Evliya Çelebi'ye göre Diyarbakir beylerbeyliği seferde cebelü*leriyle 30.000 asker çıkarmaktadır, bunun 2000'i Âmid sancağındandır.

Diyarbakir vilâyeti XIX. yüzyılda birçok değişikliğe uğradı; son olarak 1869'da Diyarbakir, Ma'mûretülâzîz (Elazığ), Siirt ve Mardin sancaklarından müteşekkildi. Evvelce birer sancak olarak Diyarbakir vilâyetine bağlı pek çok yer de kaza haline getirildi. Ergani, Palu ve Malatya'nın Ma'mûretülâzîz; Siverek, Lice, Sil-

van ve Re'sül'ayn'ın Diyarbakir; Cizre ve Nusaybin'in Mardin sancaklarına bağlanması bu duruma iyi birer örnek teşkil eder.

İkinci Meşrutiyet döneminde Diyarbakir vilâyeti biri merkez, diğerleri Siverek, Mardin ve Ergani olmak üzere dört sancağa ayrıldı.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 64, s. 216 vd.; nr. 200, s. 34-55, 58; nr. 998, s. 279; BA, MD, nr. 3, s. 263; nr. 5, s. 317, 380; BA, MAD, nr. 2775, s. 25, 196, 709, 1430; nr. 19.661, s. 3; Nâsir-i Hüsrev, *Sefer-nâme* (trc. Abdülvehhap Tarzi), İstanbul 1967, s. 12-14; Matrakçı Nasuh, *Sefer-i Irâkeyn*, s. 238, 279, 280; tıpkı basım, vr. 102*; Celâlzâde, *Tabakâtü'l-memâlik*, vr. 276*; Muhyî-yi Gülşenî, *Menâkıb*, bk. İndeks; Ayn Ali, *Kavânin-i Âli-i Osmân*, s. 29-31; *Le voyage de Monsieur d'Aramon* (nşr. Ch. Scheffer), Paris 1887, s. 92-93; *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619* (trc. H. Andeasyan), İstanbul 1964, s. 98-101; M. von Oppenheim, *Inscripfen aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien*, Leipzig 1909, s. 71-100; M. van Berchem — J. Strzygowski, *Amida*, Heidelberg 1910; F. Sarre — E. Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat und Tigris-Gebiet*, Berlin 1911, II; S. Flury, *Islamische Schriftbänder Amida-Diarbekir*, Paris 1920; Gabriel, *Voyages*, s. 85-205; J. Sauvaget, "Recueil d'inscriptions arabes", a.e., s. 310-338; *Diyarbakir Salnâmesi 1286 ve 1318*; Ali Emîrî, *Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid*, İstanbul 1327; a.mlf., *Osmanlı Vilâyet-i Şarkiyesi*, İstanbul 1337, s. 57-70; Barkan, *Kanunlar*, s. 130-148; Basri Konyar, *Diyarbakir Yıllığı*, Ankara 1936; C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien* (nşr. Dietmar Henze), Graz 1968, II, 400-405; E. Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı* (trc. Fikret İşıltan), İstanbul 1970, bk. İndeks; J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London 1971, s. 213-215; Metin Sözen, *Diyarbakir'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971; H. Petermann, *Reisen im Orient 1852-1855*, Amsterdam 1976, II, 28-30; Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976, s. 189; Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978, tür.yer.; J. B. Tavernier, *Les six voyages en Turquie et en Perse* (nşr. S. Yeramos), Paris 1981, II, 24-27; İ. Metin Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri, Diyarbakir 1670-71*, İstanbul 1981; Suraiya Faroqi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia 1520-1650*, Cambridge 1984, s. 52-53, 153, 164, 185, 223; M. Mehdi İlhan, "Diyarbakir Fatihî ve Beylerbeyi Bryıklı Mehmed Paşa", *Atatürk ve Diyarbakir*, Diyarbakir 1981, s. 137-162; a.mlf., "1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Âmid Sancağından Timâr Dağılımı", *TED*, XII (1981-82), s. 85-100; a.mlf., "Some Notes on the Settlements and Population of the Sancak of Amid according to the 1518 Ottoman Cadastral Survey", *TAD*, XIV (1983), s. 415-436; a.mlf., "Bryıklı Mehmed Paşa'nın Doğu Anadolu'daki Askerî Faaliyetleri", *TTK Bildiriler*, IX (1988), s. 807-817; a.mlf., "Onaltıncı Yüzyıl Başlarında Âmid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar", *TTK Belleten*, LIV/209 (1990), s. 213-222; a.mlf.,

"Studies in the Medieval History of Diyarbakir Province: Some Notes on the Sources and Literature", a.e., LIII/206 (1989), s. 199-240; G. Vâth, *Die Geschichte der artuqidischen Fürstentümer in Syrien und der Gazira'l-Furâtîya (496-812/1102-1409)*, Berlin 1987; Martin van Bruinessen — Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi in Diyarbakir* (nşr. Klaus Kreiser), Leiden 1988; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988, s. 102-103, 117, 198, 255; T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey*, London 1989, III, 161-195; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir* (doktora tezi, 1991), Fırat Üniversitesi; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, bk. İndeks; a.mlf., "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir", *BTDD*, sy. 7 (1968), s. 76-80; a.mlf., "İmâd es-Serâvî ve Eseri", *TD*, sy. 20 (1965), s. 73-86; a.mlf., "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", a.e., sy. 23 (1969), s. 23-34; a.mlf., "XVI. Yüzyılda Güney-doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (nşr. Osman Okyar — Ünal Nalbantoğlu), Ankara 1975, s. 71-102; a.mlf., "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 269-277; Ramazan Şeşen, "İmâd al-din al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 249-369; Ali Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Katılması", *Atatürk Konferansları V: 1971-1972*, Ankara 1975, s. 299-307; Halil İnalıc, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere-Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Gelişme Dergisi*, II, Ankara 1981 (özel sayı), s. 1-65; Mehmet Ali Ünal, "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakir Eyaletine Tabi Sancakların İdarî Statüleri", *Ziya Gökalp Dergisi*, sy. 44 (1986), s. 31-40; Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Un rapport de Fil Ya'kûb Paşa, Beylerbey du Diyar Bekir, en 1532", *WZKM*, LXXVI (1986), s. 35-41; a.mlf., "Cinq lettres de Hüsrev Paşa, Beylerbey du Diyar Bekir (1522-1532)", *JA*, CCLXXIX (1991), s. 239-265; a.mlf., "Quinze lettres d'Uzun Süleymân Paşa, Beylerbey du Diyar Bekir (1533-1534)", *Anatolia Moderna*, I, Paris 1991, s. 137-186; Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakir Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", *TİD*, V (1990), s. 191-200; Mükrimin H. Yınanç, "Diyarbakir", *İA*, III, 605-626; M. Canard — Cl. Cahen, "Diyarbakir", *EI²* (İng.), II, 343-345; D. Sellwood, "Amida", *Elr.*, I, 938.

NEJAT GÖYÜNÇ

Bugünkü Diyarbakir. Dicle vadisinin sağ tarafında bulunan Diyarbakir şehrinin kurulduğu düzlükle Dicle nehri arasındaki zemin, doğu ve güneydoğuda kayalık ve dik bir kenar meydana getirmektedir. Kurulmuş olduğu yerde topografyanın gösterdiği bu elverişli şartlar şehrin etrafını kuşatan surların biçimini de tayin etmiştir. Şehrin her tarafı tarihî surlarla çevrilmiş olduğu halde lav akın-